

Slavnostní projev na XX. Valném shromáždění Učené společnosti České republiky k 20. výročí jejího založení a k 230. výročí vzniku Královské české společnosti nauk (1784-1852)

1. Pohled zpět

Pokusím se na období, která si dnes připomínáme, pohledět z trojí perspektivy: Jako na minulost dnešní Učené společnosti, na její současnou práci a na její zásadní rámec.

V době osvícenství začala česká společnost budovat svou novodobou kulturu a školství a po více než sto letech vědomě navazovat na dřívější svébytnost. Zpoždění za velkými kulturními národy Evropy dohnala poměrně rychle a po vzniku prvních akademií věd v Itálii, Anglii, Francii, Německu a Rusku, spadá počátek organizované práce České společnosti nauk do roku 1784 do doby, kdy se začaly ustavovat akademie věd v mnoha státech a zemích, do doby dlouho před zřízením Císařské akademie věd ve Vídni. Říšské podpory se tehdy již Královské české společnosti nauk (KČSN) dostalo až roku 1791. Zato se musela již čtyři roky po svém založení bránit proti císařem prosazovanému spojení se „Společností orby a svobodných umění“ založenou velkostatkáři. Šlo o starý problém posilování cíleného výzkumu proti výzkumu základnímu. „Láska k vlasti a vztah k vědě byly dosud jedinými hybnými silami, které jsme uznávali. ...Pouhá myšlenka úředního dozoru, předpisu a nátlaku ...by zabila podnět naší píle“ reagovala na to Společnost nauk ve svém memorandu z roku 1788. KČSN, zprvu omezená na Čechy jako zemi, hrála významnou roli v době rozvoje české společnosti koncem 19. století i za první republiky. V roce 1952 byla však její činnost zvnějšku ukončena ustavením Československé akademie věd, která vedle vědeckých ústavů a pracovišť zahrnovala i sbor akademiků, jehož členové, kromě několika stranických ideologů, byli skuteční odborníci; někteří přední vědci se však z kádrových důvodů, akademiky stát nemohli.

Spolu s KČSN zanikla i Česká akademie pro vědy, slovesnost a umění (ČAVU), ustavená roku 1891 z podnětu a za hmotné podpory architekta Josefa Hlávky. Tím, že zahrnovala i umělce, sehrála významnou roli při formování české národní vzdělanosti. Byla protějškem svého německého dvojčete s názvem Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen.

Ve svých stanovách se Učená společnost České republiky (USp) hlásí i k ČAVU jako svému předchůdci. Navázání tu však není tak bezprostřední jako na KČSN. Propojení věd a umění bylo v době boje o národní identitu blahodárné, ale dnes by tak pestré společenství jen těžko hledalo společný diskurs. Také vymezení vůči německé vědě není dnes aktuální a v době utváření vnitřní evropské vědecké komunity je nevěčné. Dnes jsme hrdi na to, že ke KČSN patřili i slavní čeští Němci jako byl například Bernard Bolzano, a že USp měla dva a má dosud jednoho řádného člena německé národnosti žijícího v Česku.

USp je tak fakticky, i když ne právně, nástupcem KČSN. Vznikla po rozdělení Československa, kdy Akademie věd ČR zůstala sdružením prominentních vědeckých ústavů, které se nechtěly vzdát své tradiční značky, ale neměla již sbor akademiků. Ten byl před dvaceti lety znovuustaven z iniciativy profesorů Otty Wichterleho a Rudolfa Zahradníka a dalších jako Učená společnost České republiky (USp). Existence Učené společnosti a vedle ní Akademie věd vedla a vede k mnoha nedorozuměním. Akademie věd jsou totiž ve všech zemích společenstvím předních vědeckých pracovníků, k němuž někdy patří i vědecké ústavy (francouzský a ruský model), kdežto u nás je to sdružení prominentních vědeckých ústavů. Moji předchůdci od Rudolfa Zahradníka, zakladatelské osobnosti a předsedy AV ČR, přes Josefa Kouteckého, Františka Šmahela až k Jiřímu Grygarovi usilovali o právní zakotvení USp ve strukturách České republiky. Ti, kteří do čela USp nastoupili po nich - Helena Illnerová a Václav Pačes - sehráli v tomto úsilí jako členové předsednictva Rady USp a bývalí předsedové Akademie věd významnou roli.

Výsledkem byla novela zákona o Akademii věd, která byla přijata roku 2005. Podle ní USp zastupuje AVČR vůči obdobným zahraničním vědeckým institucím. Přesto je potřeba, abychom představitelům zahraničních Akademií věd a jejich evropských sdružení vysvětlovali tuto českou zvláštnost osobně. Ostatně i u nás to musíme české veřejnosti vysvětlovat znovu a znovu a stále uvažujeme o právních možnostech vyjasnění tohoto stavu. Nesmíme zapomenout na to, že USp nereprezentuje jen AV ČR, ale i druhou polovinu vědy provozovanou na univerzitách.

To všechno však nemění nic na tom, že faktická spolupráce s AV ČR, která podle zákona převzala odpovědnost za hmotné zajištění USp, je nadstandardně vstřícná, a že jednání spojené se začleněním USp do evropské spolupráce Akademií věd bude možné dokončit v nejbližší době.

2. Současná práce

USp je především společností předních vědců žijících v Česku. Ne všech. To je třeba zdůraznit. Nikdo nemá dokonalý přehled o možných kandidátech na členství a *numerus clausus* (111 řádných členů) někdy přímo brání rozšíření, takže v Česku působí vynikající vědci, kteří členy USp nejsou. Skladbou a vědeckým výkonem svých stávajících členů se však USp rozhodně vyrovná průměru členů evropských akademií věd, s nimiž udržujeme styky. To, že USp reprezentuje českou vědu provozovanou v Akademii věd i na univerzitách, je již samo o sobě významnou skutečností. Je to velká šance.

Ceny, které USp uděluje, jsou perspektivně zaměřeny i na vědecký dorost, a v budoucnosti se snad zúročí ve prospěch české vědy i USp. Jsme vděční všem mecenášům, kteří tyto ceny sponzorují.– Teprve v začátcích jsou naše *Disputationes* - věstník USp, který se pomalu probouzí k životu. Umím si představit, že jednou bude uznávaným periodikem, ve kterém budou vycházet významné vědecké práce jako to bylo s periodikou KČSN. Zato již teď se uznání dostalo ekologickým exkurzím pořádaným kolegou Janem Květem.

Dobře pokračuje i projekt k dějinám české vědy ve vzpomínkách akademiků.

S Heidelberskou akademií věd jsme v minulém roce pořádali v Heidelbergu konferenci mladých vědců o roli lucemburské dynastie v evropských dějinách a v Praze konferenci o energetice, které vzbudila zájem odborných kruhů i medií. S akademiemi věd sousedních zemí připravujeme ve spolupráci s Historickým ústavem AV na rok 2016 mezinárodní konferenci o živém dědictví evropské kultury.

USp by také jako společnost neúplatných vědeckých pracovníků mohla být více využívána v akreditačních a recenzních řízeních, při udělování stipendií a vědeckých konkurzech.

3. Věda a dějiny

Oslava obou jubilejí USp je vhodnou příležitostí k zamyšlení nad širším rámcem našeho konání. V době vrcholného pozitivismu se zdálo, že souvislé sbírání a kritické hodnocení empirických poznatků povede k postupnému dovršení lidského vědění. Tento obraz vědy se poměrně brzy ukázal jako nepravdivý. Rozšiřovat oblast poznání neznamena zmenšovat oblast nepoznaného, která paradoxně narůstá s každým novým poznatkem. Věda stále naráží na tajemství. Nejde o tajemství zakázaného. Jde o tajemství, které přímo vybízí k poznání, o tajemství ve smyslu nevyčerpatelnosti.

Tady však musím upozornit na některé rozdíly mezi exaktními a humanitními vědami. První vědci, kteří se od počátku 6. stol. př. n. l. objevují na tehdy řeckém ionském pobřeží, byli především filozofové a ještě před dvěma sty roky se přírodní vědy pěstovaly na filozofických fakultách. Vyčlenily se v samostatné obory tím, že pro svoje oblasti vytvořily specifické metodiky pozorování a experimentu. Tím získaly svou relativní autonomii, ale současně s tím uznaly, že k úvahám o celku, rámci a smyslu zkušenosti, nejsou jejich

specifické metodiky dostačující. Metodiky humanitních oborů, do nichž tyto otázky spadají, zahrnují o něco méně pozorování, nemohou pracovat s experimentem (například zkoumat bitvu na Bílé hoře experimentem v malém, s několika desítkami vojáků na každé straně, by bylo ztrátou času), zato zahrnují více reflexe. To není věda ve smyslu science a jeden ze zakladatelů USp, filozof Ladislav Hejdánek, proto raději říká, že filozofie vědou není, je uvažováním o vědě, které musí reflektovat skutečnost v celé její šíři, v jejím přírodním i dějinném rozměru. Přesto raději mluvíme v obou případech o vědě, protože obě větve jsou na sebe vzájemně odkázané.

Rozdíl mezi oběma větvemi vědy lze dobře sledovat na užití jazyka. Ten slouží k dorozumění, ale také předběžně organizuje zkušenost a vytváří svět znaků (symbolů). Gramatické osoby a časy jsou základním nástrojem třídění zkušenosti a prostorové symboly jsou prostředkem jejího hodnocení. Čas si představujeme jako prostor, kde budoucnost je „před námi“, minulost „za námi“, klíčová pozice „nad námi“, minusové hodnoty jsou dole (pod- světí, „jak hluboko jsme klesli“). Tuto kompetenci jazyka užívá i exaktní vědec, když třeba říká, že určitý poznatek posunul naše poznání dopředu (kde je v einsteinovském nebo už newtonovském vesmíru vpředu a vzadu?). To nijak nezpochybňuje práci exaktní vědy a její výsledky. Chci tím jen upozornit na otázku vztahu exaktního poznání k otevřenému horizontu, jehož předběžnost naznačují jen metafory a symboly. Empirické poznání tak vyžaduje spolupráci věd humanitních s jejich pojmovým nebo „konceptuálním“ myšlením.

To neznamena, že humanitní vědy otázku po smyslu dovedou zodpovědět. Je, jak jsem pověděl na začátku, zásadně otevřená. Tato otevřenost k vědě patří a humanitní vědy ji mají jako otázku přesně formulovat. Jako otázku, která je výzvou a k jejímu zodpovězení patří i rozhodnutí vědce spojené se spolehnutím na to že každé kritické poznání má smysl. Jakékoli uzavírání tohoto horizontu náboženskou nebo sekulární doktrínou se vymstí.

Možná vás napadne, proč tohle říkám právě já, který jsem členem USp jako historik, ale víte, že jsem také teolog a že církve v některých svých podobách a etapách svých dějin vědu omezovala. Symboly začaly být chápány jako popis. Bylo to však právě křesťanské myšlení, které, pravda, s určitou prodlevou, dovedlo volit nová paradigmatata, jejichž pomocí strukturovalo konkrétní zkušenost. Víra není náhrada vědění (tou je pověra), je to především životní cesta a vztah, který spoléhá na to, že otevřenost lidského horizontu není předpolím nicoty, ale jak jsem již pověděl nevyčerpatelností a nadějí. Že tedy poznávat má smysl. Výroky víry bylo a je třeba stále nově interpretovat a obrazy světa revidovat. Taková první proměna, kterou vyvolalo zhroucení obrazu světa, v němž žil sám Ježíš - obrazu, který předpokládal blízký konec „tohoto věku“, je zachycena v nejstarší křesťanské literatuře zahrnuté do kanonického Nového zákona. Způsob překonání této krize - reinterpretace starších obrazů a forem naděje – to všechno se stalo inspirací v pozdějších proměnách obrazu světa až dodnes. Pro vědu to je významné, protože, jak to popsal Thomas S. Kuhn, i vědecká paradigmatata (od Ptolemaia k Einsteinovi) bylo a jistě ještě bude třeba dramaticky měnit

To neznamená, že křesťanské myšlení bylo historicky průkopníkem vědeckého pokroku. Soustřeďuje se především na existenciální konfrontaci člověka s tím, co v dějinách reprezentuje příběh Ježíše z Nazareta, a teprve druhotně promítá svou sebereflexi do obrazů světa a dějin. Ale právě pro tuto schopnost reformy a kritické sebereflexe křesťanství přežilo a je jedním ze základů evropské identity.

Spojení vědy a víry vkročilo na naši půdu prostřednictvím klášterů, později univerzit a konečně i akademií věd. Ty sice nezahrnovaly obor teologie a pozitivního práva (tak tomu bylo i v KČSN), ale teologicky vzdělaní křesťané formovali i Učenou společnost od samého počátku: Josef Dobrovský z katolické a František Palacký z evangelické strany jsou toho dokladem. I naše malá evangelická teologická fakulta měla před 2. světovou válkou pět řádných

profesorů, z nichž tři byli členy KČSN a jeden mimořádný profesor (F. M. Bartoš) byl členem ČAVU.

Je obecně známo, že tato koexistence byla spojena s rozpory i tragickými konflikty, ale ke katastrofám docházelo právě tehdy, když byla z jedné nebo z druhé strany přerušena. Až do francouzské revoluce k tomu docházelo ze strany církve, která zkušenost víry ideologizovala. Později k tomu docházelo také z druhé strany, ideologizací vědy. Jen za mého života ze strany nacistické ideologie rasovou pseudovědou a za komunismu zavedením tzv. vědeckého světónázoru, který prakticky paralyzoval práci historiků a filozofů a měl závažný dopad i ve vědách exaktních.

Inspirující napětí mezi vědou a vírou nám tak otvírá oči pro to, abychom poznali společné dědictví evropské kultury, která stále trvá na otevřeném horizontu dějin a životů, a uvědomili si, jak zásadní roli hraje ve vědě přesvědčení svobodně pracujícího vědce jakéhokoli oboru o tom, že vědecká práce má smysl - že tedy otevřenost našeho horizontu je výzvou a šancí naděje. Můžeme to nazvat elementární vírou, která je opakem životní cesty a vztahu založeného na předpisech. Práce vědce je tak náročná, že ji nemůže zdůvodnit žádný spočítaný kariérní kalkul, a tak kritická, že nemůže přijmout spojenectví žádné ideologie a podrobovat se žádnému předpisu, jak to prohlásila již roku 1788 v tom svém memorandu naše tehdejší předchůdkyně. Na výzvu otevřené budoucnosti lze odpovědět jen rozhodnutím. Nejdůležitější poznání v lidském životě i dějinách nejde jen vzít na vědomí. Správné poznání je současně hledáním pravdy. Komunita vědeckých pracovníků, kteří věří, že jejich kritická práce má smysl, je tak v národě významným prvkem naděje. Mají předpoklady k tomu, aby za mírné podpory medií mohli hrát roli orientačních postav s hlouběji zakotvenou autoritou, než jakou mají populární zpěváci nebo sportovci. To jsou naše šance - nás akademiků v Učené společnosti a v celé České republice.

Petr Pokorný